

Руйнівники прийшли з пустелі. Пальміра, мабуть, чекала на них: протягом багатьох років мародерські банди бородатих, одягнених у чорні шати фанатиків, озброєних лише камінням, залізними прутами та сталевим почуттям праведності, тероризували схід Римської імперії.

Їхні напади були примітивними, брутальними й дуже ефективними. Ці люди пересувалися групами, а згодом і великими ватагами по 500 осіб, і коли вони спускалися вниз, то несли із собою цілковите знищення. Їхніми цілями були храми. Напади могли бути напрочуд швидкими. Великі кам'яні колони, що стояли століттями, руйнувалися за день; статуї, що простояли половину тисячоліття, були понівечені миттєво; храми, які бачили піднесення Римської імперії, падали за один день.

Це була жорстока робота, але вона аж ніяк не була урочистою. Фанатики ревіли від сміху, розбиваючи «злі», «ідолопоклонницькі» статуї; віряни глузували, коли руйнували храми, зривали дахи й плюндрували гробниці. З'явилися піснеспіви, які увічнювали такі славні моменти. «Ті ганебні речі, — гордо співали паломники, — демонів та ідолів ... наш добрий Спаситель потоптав усіх разом»¹. Фанатизм рідко мотивує до гарної поезії.

У цій атмосфері храм Афін^{*} в Пальмірі став очевидною мішенню. Красива будівля була беззастережним святилищем, яке ненавиділи всі віряни: монументальний докір монотеїзму. Якби ви пройшли крізь її великі двері, після яскравого сирійського сонця вашим очам знадобилася б мить, щоб пристосуватися до прохолодної темряви всередині. Після цього ви могли б помітити, що повітря важке від димного аромату ладану або, можливо, що те невелике світло, яке там було, походило від розсіяних лампад, залишених вірянами. Якби ви подивилися вгору, в їхньому мерехтливому сьайві побачили б величну постать самої Афін.

* У Пальмірі богиня стала асоціюватися з місцевою богинею Аллат, ставши «Афіною-Аллат». — Прим. авт.

Вони, мабуть, були компанією меланхоліків. У 532 році група із семи чоловіків вирушила з Афін, узявши із собою лише філософські твори. Всі вони були членами колись найвідомішої філософської школи Греції — Академії. Філософи Академії з гордістю простежували свою історію безперервним ланцюгом — «золотим ланцюгом»¹, як вони це називали, — до самого Платона, майже за тисячу років до того. Тепер цей ланцюг мав перерватись у найдраматичніший спосіб: ці люди відмовлялися не лише від своєї школи, але й від самої Римської імперії. Афіни — місто, яке бачило народження західної філософії, — тепер більше не було місцем для філософів.

Їхній лідер Дамаскій, мабуть, був для них певною втіхою, коли вони вирушали в цю подорож у невідоме. Коли почалася їхня подорож, за мірками того часу він був старим, навіть старезним — майже 70 років, — але все ж залишався грізним. Дамаскій був блискучим, надзвичайно тонким мислителем, який приправляв свої праці математичними прикладами — і він не терпів дурнів. Своїх колег-філософів він називав їдким «хто є хто», відпускаючи нищівні коментарі про кожного, чиї інтелект або сміливість вважав недостатніми. У житті Дамаскій міг бути таким же нестриманим, як і у своїх творах: одного разу він ледь не потонув у річці, коли, надто нетерплячий, щоб зачекати, доки човняр переправить його через річку, вирішив замість цього поплисти і його ледь не змило течією.

Багато з найбільших ризиків Дамаскія були пов'язані зі служінням його улюбленій філософії. Він уже переховував у власному домі філософа, який перебував у розшуку, вирушав у небезпечні тисячкілометрові подорожі в невідомість, сам ризикував піддатися тортурам і потрапити під арешт. Будь-який чоловік, на його думку, повинен був робити не менше. «Люди схильні присвоювати ім'я чесноти бездіяльності, — з презирством писав він якимось. — Але я не погоджуюсь на це... вчені, які сидять у своєму кутку й довго філософствують про справедливість і поміркованість, вкрай знеславляють себе, якщо їх примушують до якихось дій»².

Це був не час для філософа бути філософом. «Тиран»³, як казали філософи, був головним і мав багато тривожних звичок. За часів Дамаскія до будинків входили й шукали книги та предмети, які вважалися неприйнятними. Якщо такі речі знаходили, їх вилучали і спалювали в помпезних вогнищах на міських площах. Обговорення релігійних питань у громадських місцях було затавровано як «проклята зухвалість» і заборонено законом⁴. Кожен, хто приносив жертви старим богам, за законом міг бути страчений. По всій імперії на стародавні й прекрасні храми нападали, зривали з них дахи, розплавляли скарби, розбивали статуї. Щоб забезпечити дотримання своїх правил, уряд почав наймати шпигунів, чиновників і доносників, які доповідали про те, що відбувається на вулицях і ринках міст, а також за зачиненими дверима приватних будинків. Як сказав один впливовий християнський промовець, його паства повинна вистежувати грішників і спрямовувати їх на шлях спасіння так само невпинно, як мисливець заганяє свою здобич у сіті⁵.

Наслідки відхилення від правил могли бути серйозними, і філософія стала небезпечним заняттям. Рідного брата Дамаскія заарештували й катували, щоб змусити його назвати імена інших філософів, але він, як із гордістю записав Дамаскій, «мовчки і з силою духу прийняв численні удари палиці, що била його спину»⁶. Інших філософів із кола Дамаскія також катували; їх підвішували за зап'ястя, поки вони не видавали імен своїх колег-учених. З одного філософа за кілька років до того здерли шкіру живцем. Іншого били перед суддею, поки кров не потекла по спині.

Диким «тираном» було християнство. Майже з перших років правління християнського імператора в Римі, який прийшов до влади в 312 році, свободи почали скасовувати. А потім, у 529 році, було завдано остаточного удару: видано указ, згідно з яким усім, хто працював «під впливом безумства язичництва», — тобто Дамаскію та його колегам-філософам — більше не дозволялося викладати. Траплялося й гірше. Оголосили також, що кожен, хто ще не був охрещений, повинен негайно прийти й заявити про себе у «святих церквах», інакше на нього чекає вигнання. А якщо хтось дозволить собі охреститися, але повернеться до своїх старих язичницьких звичаїв, то буде страчений.

Для Дамаскія та його колег-філософів це був кінець. Вони не могли поклонятися своїм старим богам. Вони не могли заробляти гроші. А головне, вони не могли більше викладати філософію. Деякий час філософи залишалися в Афінах і намагалися заробити собі на життя.

У 532 році вони нарешті зрозуміли, що не в змозі цього робити. Чули, що на Сході є цар, який сам був великим філософом. Вони вирішили, що поїдуть туди, незважаючи на ризики такої подорожі. Академію — найбільшу й найвідомішу школу в стародавньому світі, а можливо, і в історії, школу, яка налічувала майже тисячоліття, — просто закрили.

Неможливо уявити, наскільки болісною була б подорож через Афіни. Вони йшли б тими самими вулицями й площами, де колись ходили, працювали і сперечалися їхні герої: Сократ, Платон, Аристотель. Вони побачили б на них тисячі нагадувань про те, що ті славетні часи минули. Афініські храми зачиняли й руйнували, а багато блискучих статуй, що колись стояли в них, були сплюндровані або вивезені. Навіть Акрополь не врятувався: тут знесли велику статую Афіни.

Значна частина творів Дамаскія була втрачена, але збереглися окремі фрази, яких, безумовно, достатньо, щоб розпізнати його почуття. Він писав, що весь його спосіб життя був «змитий потоком»⁷. Твори іншого грецького автора, написані кількома роками раніше, свідчать про подібний відчай. «Ми, — писав він, — люди, перетворені на попіл... бо сьогодні все перевернулося догори дном».

В іншій похмурій епіграмі цей же стражденний поет запитував: «Хіба не правда, що ми мертві, а тільки здаємося живими, ми, греки... Чи ми живі, а життя мертве?»⁸.

Період, коли всі старі релігії відійшли в минуле, а християнство нарешті стало панівним, історики схильні називати «тріумфом християнства». Однак варто пам'ятати про первинне римське значення слова «тріумф». Справжній римський тріумф означав не просто досягнення переможця⁹. Він означав повне й цілковите підкорення того, хто програв. Під час справжнього римського тріумфу сторона, яка програла, проходила через усю столицю, тоді як сторона-переможець дивилася на ворога, чії солдати були вбиті, володіння розграбовані, а вожді принижені.

Тріумф був не просто «перемогою». Він був знищенням.

Мало що з того, про що йдеться в цій книжці, відоме за межами академічних кіл. Звісно, це не було добре відомо й мені, коли я, донька колишньої черниці та колишнього ченця, росла в Вельсі. Моє дитинство стало, як і слід було очікувати, доволі релігійним. Ми ходили до церкви щонеділі, молилися перед їдою, і я щовечора промовляла свої молитви (або принаймні список прохань, що я вважала тим самим).